

Mànec de portallàntia, procedent d'Ilerda, amb marca de fabricant

A lead lamp holder from Ilerda bearing its maker's mark

Publicació d'un document epigràfic procedent d'unes excavacions d'inicis dels anys vuitanta a Lleida, un fragment de plom amb una marca de fabricant impresa, JFAEMOCC. Aquest objecte pertany a una categoria encara poc estudiada, tot i que identificada des de finals del s. XIX per H. Dressel a Roma: els portallànties en plom, dels quals disposem aquí d'un nou nom de fabricant, *Aemilius Occ(---)*. Malgrat l'existència d'un *plumbarius* amb el mateix *nomen* a Tarraco, l'origen d'aquesta producció encara no es pot localitzar: pot tractar-se d'un taller romà o provincial.

Paraules clau: *Instrumentum inscriptum*, portallànties, epigrafia de producció, *plumbarius*, *Aemilius*.

Publication d'un document épigraphique des fouilles du début des années 1980 de Lleida, un fragment de plomb avec marque de fabricant moulée JFAEMOCC. Cet objet se rattache à une catégorie encore peu étudiée, bien qu'identifiée dès la fin du XIXe s. par H. Dressel à Rome : les porte-lampes en plomb, dont on dispose ici d'un nouveau nom de fabricant, *Aemilius Occ(---)*. Malgré l'existence d'un *plumbarius* disposant du même gentile à Tarraco, cette production ne peut encore être localisée: il peut s'agir d'un atelier romain ou provincial.

Mots-clés: *Instrumentum inscriptum*, porte-lampe, épigraphie de production, *plumbarius*, *Aemilius*.

Entre les excavacions arqueològiques que han explorat el teixit urbà de l'antiga *Ilerda*, l'actual Lleida, una campanya dels anys 1983-1986 va afectar l'antic portal de Magdalena, sector a l'est de la ciutat dominat pel promontori de la Seu Vella, on es troba encara l'antiga catedral situada a l'acròpolis. A l'edat mitjana, aquesta església estava envoltada per una ciutat que va alterar profundament els vestigis anteriors que s'hi podien trobar i, per tant, l'ocupació antiga del turó és molt mal coneguda, tot i que ja s'hi han assenyalat restes materials fora de context que es remunten en alguns casos al s. V aC. Gràcies a les diverses actuacions efectuades en la part baixa, la ciutat romana d'*Ilerda* que envoltava aquesta acròpoli es coneix més bé.

L'objecte que ens interessa prové del jaciment de l'antic portal de Magdalena, i més exactament de la fossa de construcció d'un pou excavat al s. XI. Aquest pou medieval va perforar els nivells romans subjacents, que se sap que pertanyien a una *domus* utilitzada principalment al s. II dC, l'ocupació de la qual va cessar definitivament a mitjan s. III. Tot i que no s'ha trobat en posició primària, aquest plom antic pot ser datat, doncs, del s. II dC.

Descripció

El fragment presenta la forma d'una barra plana de 65 × 15 mm, amb un gruix de 4,5 mm. Una marca de partició al lateral mostra que la barra va ser obtinguda per fosa en un motlle bivalve i el fragment que en resta, amb un extrem lleugerament esmussat, sembla haver constituït l'extremitat de la peça original. A l'extrem oposat, en canvi, s'hi van realitzar múltiples cops violents transversalment a l'eix principal amb l'ajuda d'un objecte tallant (pic, destrat, etc.), per tal de dividir l'objecte en múltiples fragments: són encara visibles dos cops profunds a l'esquerra, mentre que un tercer va permetre aconseguir la secció desitjada de la peça (fig. 1). En aquest moment, sens dubte a l'Antiguitat, ja que el plom va ser posteriorment perdut en una fossa de construcció, l'objecte ja fragmentat només es conservava per la seva funció de reserva de material.

L'interès d'aquest fragment rau en la marca de fàbrica conservada en una de les cares de la peça; les lletres, estampades en relleu profund i d'una alçada de 10 a 11 mm, consisteixen en caràcters capitals, ben llegibles i sense serif. Corresponen al final d'un text que es pot llegir com]FAEMOCC, amb la darrera C, de mida reduïda, *littera inclusa* a la C precedent. Sota els cops que han fracturat l'objecte a l'esquerra, es distingeixen les restes d'una primera lletra, especialment d'una asta vertical i els vestigis d'una barra horitzontal a mit-

Figura 1. Màneg de portallàntia d'Ilerda (DAO M. Feugère).

jana alçada. Entre les lletres M i O, al costat de la barra de la M, sembla distingir-se prou bé un punt de separació triangular. Es pot llegir, doncs, [- -]f Aem. Occ, és a dir, un *nomen* i un *cognomen* abreuats, precedits de lletres que poden reintegrar-se com [o]f(ficina). La seqüència Aem és una abreviació corrent d'*Aemilius*, *nomen* molt abundant a Itàlia i encara més a *Hispania* (OPEL I, 29). Occ, d'altra banda, pot ser un cognomen derivat del *nomen* *Occius* (Kajanto 1965: 160), *Occilius/Occilianus*, o fins i tot *Occeius* (Solin et Salomies 1994). L'inici de la marca indicaria, per tant, una menció de taller, amb el desenvolupament següent:

[o]f(ficinae) Aem(ili) Occ(ili) (o -iliani)

Per la seva forma, dimensions i inscripció, aquest fragment de plom presenta totes les característiques d'una categoria que ha atret llargament l'atenció dels estudiosos, especialment pels seus aspectes epigràfics. Ja el 1880, en publicar el mobiliari de la necròpoli romana de l'Esquilí, H. Dressel fou el primer a relacionar diversos documents en forma de llàntia de plom (en paraules seves), proveïts a l'extrem oposat al bec d'una llengüeta replegada sobre si mateixa, formant una anella de subjecció (fig. 2). Un exemplar gairebé complet de la col·lecció de Dressel porta el nom *STATI*, en lletres retrògrades (Dressel 1880: 310, tav. d'agg. P, n. 21) i encara un altre exemplar romà incomplet mostra aquest mateix nom complet en nominatiu, *STATIVS* (Dressel 1880: n. 112, tav., n. 23). Aquests documents li van permetre de relacionar-los amb altres llengüetes de plom inscrites amb els noms *P. Aurelius*, *L. Coponius*, *M. Coponius*, *L. Valerius*..., així com amb una altra *laminetta di piombo*, aquesta vegada del Museo

Kirchner, amb el nom *Lusimacus* (Dressel 1880: 334, n. 1, coneguda des de Ficoroni 1740; sobre aquest objecte, cf. també De Martini 2021).

La denominació de “llàntia” sembla haver estat adoptada sense discussió pels nombrosos autors que s’han ocupat posteriorment d’aquestes formes obertes, siguin ja de terracota, bronze, ferro o fins i tot plom, malgrat que el contacte directe d’un ble encès amb una paret fràgil d’aquest darrer metall presenta problemes evidents de funcionament. L’ús d’un combustible gras d’origen animal ha estat l’única raó invocada per explicar l’ús de “llànties obertes” paral·lelament al de les llànties tancades (per ex. Bailey 1996: 56). Amb tot, si fos aquest el cas, s’hi observaria una distribució diferent per a les formes obertes en plom i les llànties en terracota, però això no correspon a la realitat, com es veurà més endavant.

Segons M.-Chr. Hellmann (1985: 84) és Ph. Bruneau el primer qui sembla haver proposat per a aquests objectes la funció de portallànties (Bruneau 1965: 155 i pl. 35). Més recentment, S. Ordóñez Agulla (2004), en publicar un exemplar remarcable d’una col·lecció privada sevillana, tal vegada procedent de la regió de Castulo, ha adoptat també aquesta funció d’accessori destinat a protegir l’usuari de les fuites d’oli que podien

produir-se en una llàntia de terracota: un cop dipositada en una *theca lucernaria*, ja no es corria el risc que la llàntia taqués la superfície subjacent, fos un moble o un altre suport. L’objecte, complet (fig. 3), destaca per una inscripció extraordinària impresa no al mànec sinó a la vora de la peça, detallant el nom, la localització i l’ofici del productor: *L(ucius) · Appi(us) · feceit · forma(m) · L(ucius) · Valeri(us) · plompari(us)*. La forma general de l’objecte és diferent tant dels dos exemplars romans de Dressel com dels objectes més decorats descrits més tard per G. Baratta (2010) i que l’autora identifica aquest cop com accessoris religiosos. En efecte, dos portallànties idèntics de *Ruscino* i *Empúries* es caracteritzen per una factura clarament més acurada, amb una decoració finament motllurada que recorre tota la paret interna de les peces i les anses, que no són replegades com a Roma, sinó rectilínies, per tal de mostrar la decoració situada en totes dues cares. Els motius motllurats al voltant de la marca *C. TREBI*, una branqueta, un feix de llamps i la façana d’un temple, són els mateixos que s’observen en nombroses fíbules de la segona meitat del s. I aC (tipus Alèsia i Jezerine: Vidal 1982; Feugère 1985: 255, 303-304), en les quals s’han vist al·lusions a l’activitat militar de l’època.

Figura 2. Portallàntia en plom de Roma, amb marques de fabricants (de Dressel 1880).

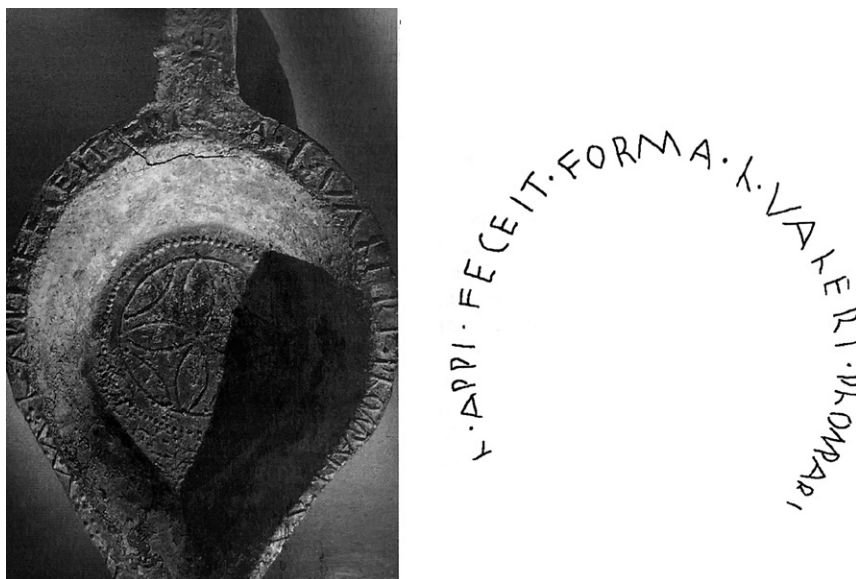

Figura 3. Portallàntia inscrit de Castulo (?) (d'Ordóñez Agulla 2004).

El 2015, la publicació del complement a *CIL* II (2/14,4) va permetre a J. López Vilar publicar un màneg estampillat procedent de la vil·la d'El Burguet a Alcover (Tarragona), que porta la part final d'una marca ja coneguda a Tarragona: [*T. Gallo*]ni·*Quinti* (López Vilar 2015). Amb tot, cap d'aquestes publicacions ha establert un vincle entre les "llengüetes estampillades" i les "llànties" de plom de Roma, *Ruscino* o *Empúries*.

Una mica més tard, G. Baratta (2021) es va ocupar d'aquestes peces per tal de recollir les marques de fàbrica documentades des del s. XIX, atribuint-les aquest cop a portallànties, incloent-hi nombrosos objectes reduïts a anses aïllades, d'Empúries i de Tarragona. Aquesta síntesi, juntament amb els articles de S. de Martini (2021) i Cl. Lega (2021), mostra marques de fàbrica en lletres capitals de grans dimensions, disposades al llarg del màneg rectilini o, segons el cas, recorbat en forma anular. Malgrat les discussions anteriors, aquestes marques efectuades en els motlles, en els mateixos tallers, pertanyen clarament als tallers de producció i no als destinataris dels objectes.

El nord-est d'Hispania ha proporcionat, doncs, un nombre considerable d'aquests objectes, però el fet que siguin sobretot mànegs inscrits els que han estat publicats ens incita a la prudència: certament poden haver passat desapercebuts elements incomplets, en particular fragments de vasos, i sens dubte és encara massa aviat per tenir una idea de la distribució d'aquesta forma identificada recentment. Els portallànties en plom, inscrits o no, cal que siguin estudiats i classificats per especialistes abans que es pugui tenir una idea de la seva difusió en el món romà. Les descobertes assenyalades fins ara evidencien

una certa varietat morfològica, cosa que ara per ara fa encara més delicat tot intent de restitució de la forma completa del portallànties de Lleida. Entre els objectes inèdits indiquem per exemple el portallàntia complet, però sense estampillar, trobat a Calahorra i conservat en el Museo de la Romanización d'aquesta ciutat¹ (fig. 4) (vegeu la fitxa d'aquesta peça a Artefacts.mom.fr: LMP-42664).

En l'estat actual, però, hom no pot deixar de sorprendre's per la densitat de troballes realitzades en el triangle format pels Pirineus, l'Ebre i el Mediterrani. A Tarragona mateix, s'han documentat no menys de quatre mànegs inscrits (en particular en *CIL* II 2/14,4), cosa que podria correspondre a la forta demanda de mercat d'una capital provincial. Es pot explicar de la mateixa manera la presència a *Tarraco* d'un *plumbarius* amb el mateix *nomen Aemilius* que el màneg de Lleida, però amb el *cognomen Assaracus*, documentat en una estela datada de la segona meitat del s. II o d'inicis del s. III (*CIL* II 2/14, 1276 = II 6108; Gimeno Pascual i Ramos Miguel 2021: 340-341, fig. 14).

Arribats a aquest punt, doncs, és convenient elaborar i analitzar una llista dels fabricants coneguts gràcies a aquesta categoria d'objectes. Amb la nova troballa de Lleida, comptem ja amb no menys de dinou noms:

1. Gràcies a R.A. Luezas, directora conservadora del Museo de la Romanización de Calahorra (La Rioja), que ha volgut informar-me amablement sobre aquesta peça.

Figura 4. Portallàntia anepígraf de Calagurris, al Museo de la Romanización de Calahorra (foto M. Feugère).

<i>A em(ilius)</i> <i>Occ[ilius?]</i>	<i>Ilerda</i>
<i>L. Appius</i>	<i>Castulo (?)</i> (HEp 2003/04, 354)
<i>At(t)ili(i)</i> <i>Q(uinti) s(ervus)</i>	<i>Tarraco</i> (HEp 2000, 603)
<i>P. Aurelius</i>	Roma (CIL XV, 8000)
<i>P.A.M.</i>	Roma (CIL XV, 8005)
<i>Cass(---)</i>	Velilla de Ebro (HEp 2000, 645; HEp 2003/2004, 766)
<i>L. Coponius</i>	Roma (4 ex.) (CIL XV, 8001)
<i>M. Coponius</i>	Roma (2 ex.) (CIL XV, 8002)
<i>Coponius</i>	Roma, Fossombrone, Priverno (Baratta 2021)
<i>Q. Cor(nelius)</i> <i>Amp[---]</i>	Roma (CIL XV, 8003)
<i>T. Gallonius</i> <i>Quint[---]</i>	<i>Tarraco</i> , Alcover (CIL II/14, 2079; AE 2016, 887 = HEp 2014/15, 605)
<i>Iulius Niger</i>	Roma (Baratta 2021)
<i>[-]. Lusimacus</i>	Roma (3 ex.) (CIL XV, 8004a-c = CIL I, 2393c, p. 1147)
<i>Phila(---)</i>	<i>Tarraco (?)</i> (CIL II/14, 2080 = CIL II, 4866,10)
<i>Philo(---)</i> <i>M(arci) s(ervus)</i>	Empúries (HEp 2002, 179)
<i>L. Porcius Arb(---)</i>	<i>Tarraco</i> (CIL II-14, 2081 = CIL II, 4966,8)
<i>Sus(ceptus)</i> <i>Sex(ti) s(ervus)</i>	Empúries (HEp 2002, 180)
<i>Statius</i>	Roma (3 ex.) (CIL XV, 8006)
<i>C. Trebi(us)</i>	Empúries (2 ex.), <i>Ruscino</i> (Ba- ratta 2010)
<i>L. Valerius</i>	<i>Castulo (?)</i> (HEp 2003/04, 354; Baratta 2021)

S'observa en primer lloc la forta proporció de *nomina*, com a mínim tretze de disset, siguin sols (*Atilius*, *Cassius*, *Coponius*, *Statius*) o en forma de *dua nomina* (*praenomen* sense *cognomen*: *L. Appius*, *P. Aurelius*, *L. Coponius*, *M. Coponius*, *C. Trebius*, *L. Valerius*), o bé sense *praenomen* (*Aemilius Occ[---]*), o finalment dins de *tria nomina* (*T. Gallonius Quintus*, *L. Porcius Arb[---]*), ocasionalment reduïts a les seves inicials (*P.A.M.*). Una marca esmenta només un únic nom (*Phila[---]*), però en una altra de similar el nom *Lusimacus* és precedit d'un punt i per tant ha de correspondre al final d'un nom compost. Sigui com sigui, ens trobem, com és habitual, en presència de noms grecs, és a dir, de lliberts, i per tant s'hi devia esmentar el nom del patró. Tres marques, a Empúries i Tarraco, semblen mencionar esclaus de forma explícita, *Philo(---) M(arci) s(ervus)*, *At(t)ili(i) Q(uinti) s(ervus)* i *Sus(ceptus) Sex(ti) s(ervus)*, si acceptem les restitucions proposades. Cal destacar, però, que generalment un nom grec associat al d'un ciutadà en genitiu sol bastar per indicar la dependència del primer respecte al segon; sense ser excepcional, la menció explícita d'un *s(ervus)* no és habitual en objectes manufacturats.

Com era d'esperar, doncs, és el nom del propietari del taller, i no el del treballador evidentment anònim, sobretot si és un esclau, qui apareix amb més freqüència a les peces. Sobta, però, que no hi hagi rastre de *peregrini* en produccions d'aquesta mena, contràriament al que s'observa en altres categories com les llànties o la ceràmica *sigillata*.

D'altra banda, l'extraordinària inscripció del portallàntia de Castulo (?) aporta un detall poc comú sobre l'organització del treball: en efecte, indica que *L. Appius* va fabricar el motlle (*forma*) per al *plombarius* *L. Valerius*. Per a tota producció motllurada de qualitat, la fase més delicada és certament la de fabricació del motlle, produït sens dubte per les mateixes mans que el model en cera, o en qualsevol altre material, a partir del qual es fabrica el motlle. De manera del tot sorprenent, en aquest cas l'objecte inscrit amb aquest nivell de detall no presenta una decoració abundant ni té una forma particularment complexa. No obstant això, es pot suposar que modelar una forma buida amb parets de gruix regular no és pas una tasca senzilla.

Pel que fa a la producció coroplàstica gal·lo-romana del s. II, la mateixa organització apareix de vegades, en llengua gal·la, en motlles de figures del centre de França: per exemple, en un colom: *avoti formi Sacrillos Carati* (Jeanlin 1992: fig. 2,2, dibuix; Lambert 2002: 72), o en un gall de Vichy, al Musée de Moulins: *Sacrillos avot formi*. Malgrat que no proporciona el nom de l'ar-

tesà que s'ocupà d'aquesta primera fase, el text de Sevilla evidencia que només el responsable de colar el metall per obtenir la peça final era anomenat *plombarius*.

Què podem dir de la cronologia d'aquest portallàntia? La inscripció de Sevilla presenta nombrosos trets arcaics, com el *feceit*, que desapareix després del període republicà. S. Ordóñez Agulla situa, doncs, la peça entre la meitat del s. I aC i l'època d'August, una hipòtesi prudent per una datació que podria ser fins i tot més antiga. A Privernum, el context del dipòsit votiu on fou trobada una peça similar ha estat datat d'entre la fi del s. II aC i l'inici del s. I dC (De Martini 2021: 303). El nou exemple d'Ilerda, com s'ha vist, s'ha d'associar a una *domus* del s. II dC. Més enllà d'aquestes *clausse slaby* franges cronològiques, no disposem de cap altra dada precisa, i l'onomàstica aporta poca cosa al respecte. Només es pot destacar que els *duo nomina* de L. Appius, P. Aurelius, L. Coponius, M. Coponius, C. Trebius i L. Valerius s'adiuen bé amb la introducció progressiva del *cognomen* a partir de l'època d'August (Raepsaet-Charlier 2009). La desaparició del *praenomen*, si és que es confirma en el cas de Lleida, s'imposa a partir de la darrereria del s. I, particularment entre les classes modestes (Raepsaet-Charlier 2009). La datació de la peça, doncs, pot concordar amb el que suggereix el context arqueològic.

Per bé que la descoberta d'Ilerda aporta un nou element a la Tarraconense, la presència de diversos mànegs d'aquest tipus a Itàlia i fins i tot a Delos ens recorda que la distribució dels portallànties de plom comprèn una gran part de l'Occident romà. Algunes marques han aparegut impreses en nombrosos exemplars de jaciments generalment força propers entre si, com M. COPONI i L. COPONI a Roma, C. TREBI a Ruscinò i Empúries, i T. GALLONI QVINTI a Alcover i Tarragona. Per tant, diversos tallers podien satisfer una demanda força estesa, com suggereix la distribució de la variant en forma de 8, trobada principalment a Bretanya i a la Gàl·lia Bèlgica (vegeu la llista *infra*).

Cal, doncs, esperar que l'estudi d'aquests portallànties, marcats o no pels seus fabricants, es desenvolupi en un futur pròxim per tal d'oferir una visió més completa d'aquests accessoris domèstics, tal vegada destinats en alguns casos a un ús religiós. Sens dubte, l'aparició de nous exemplars marcats ens ajudaran a completar aviat un mapa de distribució que en aquest moment és encara massa limitat. Els nous noms completaran les dades actualment disponibles sobre *plumbarii*, i es podrà estudiar la seva relació amb altres produccions en plom, com suggereix G. Baratta en recordar la presència d'un *Coponius* en una marca de *fistula* romana (Baratta 2021: 265-266, n.

13). En tot cas, ara cal recordar que els portallànties de plom també poden, a través de l'"epigrafia de producció", referir-se a les "inscripcions sobre objectes diversos" en col·leccions d'epigrafia llatina (Lassère 2005).

Llista de portallànties en plom

Artefacts.mom.fr: LMP-42664

Variants diferenciades entre els objectes complets:

- a: bec punxegut
- b: bec quadrangular
- c: cos en forma de 8
- d: cos rectangular
- x: tipus desconegut

1: Alcover, El Burguet [Tarragona] (ES), dim. act. 40 x 15 x 22 mm, vil·la altoimperial, inscr. [TGALLON]I QVINTI (Baratta 2021: 271 fig. 3, fig. 13; López Vilar 2015).

2: Bassan, Les Quatre Croix [34] (FR), Montagnac, Maison du Patrimoine, inv. 2004.11.1, superfície; factura gruixuda, molt tosca (ref. M. Feugère).

3: Bologna? (IT), Bologna, Museo Civico Archeologico, inv. ROM [---], marca sense desxifrar (info. M. Feugère).

4: Caerleon [Gwent] (UK), context datat c. 160 dC, "somewhat similar to PRB 3763" (Bailey 1996: 58, cit.; Evans i Metcalf 1992: 175, 1).

5: Calahorra [La Rioja Baja] (ES), Museo de la Romanización, donació dels anys noranta, inv. 2386, troballa antiga, var. b, anepígraf (info. R.A. Luezas, Museo de la Romanización de Calahorra).

6: Chester [Ches.] (UK), Grosvenor Museum, var. c (info. Chester Museum blog).

7: Colchester [Essex] (UK), London, British Museum, inv. 1870.4-2.748, col·lecció Pollexfen, oval, VI incís sobre el màneg (Bailey 1996: 58, pl. 68, Q 3764).

8: Colchester [Essex] (UK), London, British Museum, inv. PRB 1870.4-2.747, col·lecció Pollexfen, var. c ?, en forma de 8, vores verticals (Bailey 1996: 58, pl. 68, Q3762).

9: Colchester [Essex] (UK), inv. SF 1.81 1892C, llarg. act. 90 mm, var. c, forma de 8 amb vora vertical (Crummy 1988: fig. 5.21, n. 606).

10: Délos (GR), "support de lampe", anepígraf (Bruneau 1965: 155 i pl. 35).

11: Fossombrone [PU] (IT), dim. 60 x 15 mm, inscr. [?]COPONIVS ("tessera") (Baratta 2021: 263, fig. 5; Bernardelli Calavalle 2012: 279-281).

12: Gelligaer [Caerphilly County Borough, Wales] (UK), Cardiff, National Museum of Wales, donació de 1902, inv. 02.123, llarg. act. 106 mm, excavacions 1899-1901, var. c (ref. National museum of Wales, Cardiff).

13: Gloucestershire [Glos.] (UK), Gloucester, Museum of Art and History, var. c, forma de 8, vora vertical (inf. M. Feugère).

14-17: L'Escala, Empúries [Alt Empordà, Cat.] (ES), Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, inv. 877, llarg. total 207, ampl. 87 mm, 30 aC / 50 dC, var. a, inscr. sobre el mànek *C.TREBI*; inv. 519, dim. act. 45 × 71 × 4/5 mm, *domus* 1, s. I dC, inscr. *PHILO.M(arci)S(ervus)*; inv. 519, dim. act. 140 × 13 × 4mm, excavacions antigues, inscr. *SVS.SEX.S* (Baratta 2010: 488, fig. 1; Almagro Basch 1952: 169-170, n. 120; Baratta 2021: 272 n. 5, fig. 15; Fabre, Mayer i Rodà 2002: 158; Puig i Cadafalch 1910: 708-709, fig. 9-10; *Scripta manent* 2002: pl. LXXXVI, n. 157) (4 ex.).

18: Linares, Castulo [Jaén, Andalusia] (ES), col·lecció particular, Sevilla, llarg. 175, ampl. 84 mm, circumstàncies de la troballa desconegudes, var. a, inscr. *L.APPI.FECEIT.FORMA.L.VALERI.PLOMPARI* (Gimeno Pascual i Ramos Miguel 2021: 340-341, fig. 13; Ordóñez Agulla 2004: 61, fig. 3-4).

19: Lleida, antic portal de Magdalena [Lleida] (ES), Lleida, Arxiu Arqueològic de l'Ajuntament, excavacions 1983-1986, inv. 0113, llarg. act. 65, ampl. 15 mm, pou medieval [UE 1021] sobre una *domus* del s. II- mitj. III., var. x, inscr. *JFAEMOCC*, tallat (info. X. Payà i Mercé).

20: London, Walbrook (UK), London, British Museum, inv. PRB 1934.12-10-89, triangular, sense decoració (Bailey 1996: 58, pl. 68, Q3763).

21: Mainz [Lkr. Mainz-Bingen, RP] (DE), Römisch-Germanisches Zentralmuseum, inv. O.30863, llarg. 104, ampl. 81, alç. 19 mm, provenença desconeguda (Menzel 1969: Taf. 93, 6; De Martini 2021: 303, fig. 6).

22: Mataró, carrer de la Pau [Barcelona, Cat.] (ES), Mataró, Museu Can Serra, s. I dC; var. d, cos quadrangular (info. M. Feugère).

23: Perpignan, *Ruscino* [66] (FR), Perpignan, Musée archéologique de *Ruscino*, llarg. act. 92 mm, inscr. *C.TREBI*, relleus al revers. (Baratta 2010: 489, fig. 3a-b; Marichal 2005: n. 84).

24: Pont-de-Metz [80] (FR), c. 150 dC, var. c, forma de 8, vores verticals, ansa triangular (Legros i Blondiau 2003).

25: Priverno [Lazio] (IT), var. x, inscr. *[Co]PO-NIVS*, N retrògrada (Baratta 2021: 263, n. 12, cit.; De Martini 2021: 297-310).

26: Roma [RO] (IT), Musei Vaticani, Reperto per le Arti Decorativi, llarg. act. 52, ampl. 11 mm, var. x, inscr. *[-].LVSIMACVS*, S retrògrades (*CIL* XV, 8004c; Lega 2021: fig. 4-6, 9-10; De Martini 2021: 298, fig. 1-2; Dressel 1880: 334, n. 1; Garrucci 1847: 53, tav. III, n. 16; Garrucci 1877: 549, n. 2267; de Ruggiero 1878: 140 n. 515).

27: Roma [RO] (IT), Roma, Musei Capitolini, donació de G. Tomassetti a la Commissione Com-

munale, 1886, diàm. màx. 80 mm, marca PAM en relleu (*CIL* XV, 8005; Baratta 2021: 262, n. 5; De Martini 2021: 299-300, fig. 3; Visconti 1886: 427 n. 3).

28: Roma* (IT), Museo Nazionale Romano Palazzo Massimo, col·lecció Bietti n. 1077, inv. 256315, llarg. 100, alç. 30 mm, ansa anepígrafa (De Martini 2021: 302, fig. 5; ref. De' Spagnolis e De Carolis 1983: fig. XXIII, 18).

29: Roma, Esquilino (IT), Berlín, Staatliche Museen, col·lecció Dressel, inv. Misc. 7992, llarg. act. 74 mm, necròpolis, inscr. *M.COPONI* (Baratta 2021: 263, fig. 2a, 3; Dressel 1880: 295, n. 87, tav. d'agg. P, n. 33; Furtwängler 1888: 39; Buchholz 1972: g. P, n. 33).

30-31: Roma, llit del Tíber [RO] (IT), 1887, *L.COPONIVS*; trobat al Tíber segons el venedor, 1892, inscr. *COPONIVS* (*CIL* XV, 8001; Tomassetti 1887: 237 n. 6 *L.COTONIVS* (*sic*); Tomassetti 1892: 360, n. 14) (2 ex.).

32-33: Roma, llit del Tíber [RO] (IT), inscr. *STATIVS* amb les S retrògrades, col·lecció Costa; inscr. *STATI* retrògrada, col·lecció Dressel (Dressel 1880: 310, n. 112-113) (2 ex.).

34: Roma, llit del Tíber [RO] (IT), París, Cabinet des Médailles de la BnF, col·lecció Costa, després Froehner, inv. Fr. V 219, llarg. 114, alç. 25 mm, var. b, inscr. *L.COPONIVS* (Hellmann 1985: 84, n. 82; *CIL* XV, 8001; Baratta 2021: 263, n. 8, fig. 2B, fig. 4; Dressel 1880: 310, n. 111, tav. agg. P n. 19).

35: Roma, llit del Tíber [RO] (IT), el 1880 al magatzem del Museo Tiberino, llarg. 110 mm, entre el Ponte Rotto i Ripagrande, inscr. *P.AVRELI-VS* amb S retrògrada (*CIL* XV, 262; Baratta 2021: 262, n. 4; Dressel 1880: 309 n. 110; ref. G. Fiorelli, Regione XIV, *NotSc* 1881: 58).

36: Roma, Tíber (IT), inscr. *M.COPONI* (*CIL* XV, 8002b; Baratta 2021: 263).

37: Roma (IT), inscr. Iulius Niger (Baratta 2021).

38: Slack [Yorks.] (UK), *praetentura* del fort, grafit FVR al revers (Baratta 2021: 261-262, fig. 1).

39: Tarragona (ES), Tarragona, Museu Nacional Arqueològic, var. x, inscr. *ATILI.Q.S* (*CIL* II, 2/14,4, 14,2078; Baratta 2021: 271 n° 1).

40: Tarragona (ES), Tarragona, Museu Nacional Arqueològic, antiga col·lecció Posada, perdut i conegut per un únic dibuix antic, var. x, inscr. *L.PORCIVS ARB* (Baratta 2021: 272 n° 6, fig. 16; *CIL* II, 2/14,4, 14, 2081 = II 4966, 8; Posada 1803: f.12, n° 18).

41: Tarragona (ES), Tarragona, Museu Nacional Arqueològic, inv. 45100 (abans 2430), llarg. act. 74, ampl. 26, gruix 2 mm, lloc de troballa incert, var. x, inscr. *T.GALLONI QVINTI* (Baratta 2021: 271 n. 3, fig. 12; *CIL* II, 2/14,4, 14,2079; Alföldy 1975: 815).

42: Tarragona (ES), Tarragona, Museu Nacional Arqueològic, inv. 45101 (abans 2359), 15/48 × 43 × 10 mm, lletres 6-7 mm, Tarragona o rodalia, var. x, inscr. *PHILA*[---] (Baratta 2021: 272 n. 4, fig. 14; *CIL* II, 2/14,4, 845, n. 14,2080).

43: Tarragona, passatge de Cobos [Tarragona, Cat.] (ES), Tarragona, Museu Nacional Arqueològic, inv. 47006, llarg. act. 115, ampl. 82 mm, excavacions 1970, part N, tall II, estr. III, exemplar decorat, en manca el màneg (Bernal Casasola 1993: 224, 298, n. 253; info. J. Roig).

44: Velilla de Ebro (ES), Saragossa, Museo de Zaragoza, dim. 174 × 78 × 28 mm, Casa de Hércules, excavacions 1993, marca de fàbrica del bronze [sic]: CASS (Beltrán Lloris 1998: 5-172, n. 59; Ordóñez Agulla 2004: 57, 47-74; Beltrán Lloris 2002: 627, 593-656; ref. *HEp* 10, 2000, 645; *HEp* 13, 2003/2004, 766).

Agraïments

Agraeixo a Carme Berlabé (Museu de Lleida) haver-me indicat aquesta troballa, i a Xavier Payà i Mercé (Arxiu Arqueològic de l'Ajuntament de

Lleida) el seu permís per examinar la peça al magatzem de les excavacions, on es troba. Site INT-02, [UE 1021]; n. inv. 0113. Agraeixo també a S. Braito (Univ. Barcelona) la seva ajuda en la lectura de la marca, així com a G. Baratta (Univ. Macerata) les seves valuoses observacions. Traducció Víctor González Galera.

Abreviatures

AE: *L'Année épigraphique* (1888-)

HEp: *Hispania Epigraphica* (1989-)

Artefacts: Encyclopédie collaborative en ligne des objets archéologiques (<https://artefacts.mom.fr/fr/home.php>)

Michel Feugère

ArAr, Université de Lyon

38 Rue Lafayette

F – 34530 Montagnac

michel.feugere@wanadoo.fr

ORCID: 0000-0002-4073-4231

Data de recepció: 29/07/2024

Data d'acceptació: 17/11/2024

Bibliografia

ALFÖLDY, G. (1975). *Die römischen Inschriften aus Tarraco* (Madrider Forsch. 10). De Gruyter. Berlín.

ALMAGRO BASCH, M. (1952). *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*. Diputación Provincial de Barcelona. Barcelona.

BAILEY, D.M. (1996). *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, 4. Lamps of metal and stone, and lampstands*. BMP Publ. London.

BARATTA, G. (2010). Su un oggetto votivo in piombo a firma Caius Trebius rinvenuto in più esemplari ad Emporiae e Ruscino. *Epigraphica: periodico internazionale di epigrafia*, 72: 488-493.

BARATTA, G. (2021). Porta-lucerne in piombo: considerazioni sulla classe di materiale alla luce degli esemplari iscritti. A: BARATTA, G. (ed.), *Instrumenta Inscripta VIII. Plumbum litteratum. Studia epigraphica Giovanni Mennella oblata* (Armariolum 3). Scienze e lettere. Roma: 261-276.

BELTRÁN LLORIS, M. (1998). Museo de Zaragoza. Colonia Celsa. Catálogo monográfico. *Boletín del Museo de Zaragoza*, 14: 5-172.

BELTRÁN LLORIS, F. (2002). Epigrafía latina en Aragón (II) (con un apéndice sobre la epigrafía paleohispánica). *Caesaraugusta*, 75: 593-656.

BERNAL CASASOLA, D. (1993). Lucernae Tarraconenses: las lámparas romanas del Museo Nacional Arqueològic i del Museu i Necròpolis Paleocristians. *Butlletí Arqueològic*, V (15): 59-298.

BERNARDELLI CALAVALLE, R. (2012). Iscrizioni su instrumentum da Forum Sempronii. A: LUNI, M., E MEI, O. (ed.). *Forum Sempronii I. Scavi e ricerche 1974-2012*. Ed. QuattroVenti. Urbino: 279-281.

BRUNEAU, PH. (1965). *Les lampes* (Exploration archéologique de Délos, 26). École Française d'Athènes. París.

BUCHHOLZ, H.G. (1972). Das Blei in der mykenischen Kultur und in der bronzezeitlichen Metallurgie Zyperns. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 87: 1-59.

CIL I: *Corpus Inscriptionum Latinarum: Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem*, 1893.

CIL II: *Corpus Inscriptionum Latinarum, II: Inscriptiones Hispaniae Latinae*, 1892.

CIL II 2/14,4: *Corpus Inscriptionum Latinarum, II: Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Ed. altera, Conventus Tarraconensis, fasc. 4, Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco (G. Alföldy, H. Lihet, ed.), J.M. Abascal Palazón, De Gruyter. Berlín, 2016.

CIL XV: *Corpus Inscriptionum Latinarum XV. Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum*, 1891.

CRUMMY, N. (1988). *The post-Roman small finds from excavations in Colchester 1971-85* (Colchester Archaeol. Rep. 5). Dewey. Colchester.

DE MARTINI, S. (2021). Un approfondimento sul portalucerne a firma Lusimacus CIL XV, 8004c e un analogo inedito da Privernum a firma [Co]ponius. A: BARATTA, G. (ed.), *Instrumenta Inscripta VIII. Plumbum litteratum. Studia epigraphica Giovanni Mennella oblata* (Armariolum 3). Scienze e lettere. Roma: 297-310.

DE' SPAGNOLIS M., E DE CAROLIS, E. (1983). *Museo Nazionale Romano, I bronzi, IV, 1. Le lucerne*. Roma.

DE RUGGIERO, E. (1878). *Catalogo del Museo Kircheriano, I. Coi Tipi del Salviucci*. Roma.

DRESSEL, E. (1880). La suppellettile dell'antichissima necropoli Esquilina (seconda parte). *Annali dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica*: 263-342.

EVANS, D.R., AND METCALF, W.M. (1992). *Roman Gates, Caerleon*. Oxbow Books. Oxford.

FABRE, G., MAYER, M., RODÀ, I. (2002). *Inscriptions romaines de Catalogne, V. Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum* (Centre Pierre Paris, 22). De Boccard. París.

FEUGÈRE, M. (1985). *Les fibules en Gaule méridionale, de la conquête à la fin du Ve siècle ap. J.-C.* (suppl. 12 à la Rev. Arch. Narb.). Ed. CNRS. París.

FICORONI, F. (1740). *I piombi antichi, opera di Francesco de Ficoroni dedicata alla Santità di nostro Signore Papa Benedetto XIV*. Roma.

FURTWÄNGLER, A. (1888). *Erwerbungen der Königlichen Museen zu Berlin im Jahre 1887, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 3: 245-254.

GARRUCCI, R. (1847). *I piombi antichi raccolti dall'eminente principe il Cardinale Lodovico Altieri*. Tipografia de C. Puccinelli. Roma.

GARRUCCI, R. (1877). *Sylloge inscriptionum latinarum aevi Romanae Rei Publicae usque ad C. Iulium Caesarem plenissima*. Off. I.B. Paraviae et soc. Torino.

GIMENO PASCUAL, H., Y RAMOS MIGUEL, P. (2021). Un nuevo plumbarius en Hispania (La Carolina, Jaén). A: BARATTA, G. (ed.), *Instrumenta Inscripta VIII. Plumbum litteratum. Studia epigraphica Giovanni Mennella oblata* (Armariolum 3). Scienze e lettere. Roma: 327-344.

HELLMANN, M.C. (1985). *Lampes antiques de la Bibliothèque Nationale, I. Collection Froehner*. Bibliothèque Nationale. París.

JEANLIN, M. (1992). Récentes acquisitions du M.A.N.: des moules gallo-romains de figurines en terre cuite. *Antiquités nationales*, 24: 71-83.

KAJANTO, I. (1965). *The Latin Cognomina*. Commentationes Humanarum Litterarum (Societas Scientiarum Fennica) XXXVI: 2-418.

LAMBERT, P.-Y. (2002). *Recueil des inscriptions gauloises (R.I.G.), vol. II, fasc. 2. Textes gallo-latins sur instrumentum* (suppl. à Gallia, 45). Ed. C.N.R.S. París.

LASSÈRE, J.-M. (2005). *Manuel d'épigraphie romaine* (coll. Antiquité / Synthèses). Picard. París.

LEGA, CL. (2021). Spigolando tra l'instrumentum plumbeo del Museo Profano in Vaticano: considerazioni e aggiornamenti sui manufatti iscritti e il caso di CIL XV, 8004c. A: BARATTA, G. (ed.), *Instrumenta Inscripta VIII. Plumbum litteratum. Studia epigraphica Giovanni Mennella oblata* (Armariolum 3). Scienze e lettere. Roma: 277-296.

LEGROS, V., ET BLONDIAU, L. (2003). Lampe à suif en plomb gallo-romaine à Pont-de-Metz (Somme, F). *Instrumentum*, 18: 19.

LÓPEZ VILAR, J. (2015). Precinto plúmbeo de Titus Gallonius Quintus. *Faventia*, 37: 125-128.

MARICHAL, R. (2005). *Les militaria de Ruscino. Inventaire et analyse des petits objets liés à l'armement et à l'équipement militaire, de la conquête romaine à l'époque wisigothe* (Mém. Master 2, Univ. Montpellier, M. Feugère dir.). Inédit. Montpellier.

- MENZEL, H. (1969). *Antike Lampen im Römischen Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*. Philipp Von Zabern. Mainz.
- OPEL I (1994). LÖRINCZ, B., ET REDÖ, F. (ed.). *Onomasticon provinciarum Europae latinarum, I, Aba-Bysanus*, Budapest.
- ORDÓÑEZ AGULLA, M. (2004). *Theca lucernaria* con inscripció de época tardorepublicana. *Epigraphica: periodico internazionale di epigrafia*, 66: 47-73.
- POSADA, A. (1803). *Informe con la copia de las tres inscripciones honoríficas de época romana, encontradas en la casa del Varón de Tarragona*. Biblioteca de la Real Academia de la Historia, ms. sign. CAIT/9/3930.02(8). Madrid.
- PUIG I CADAFAŁCH, J. (1909-1910). Crònica de les excavacions d'Empúries. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 3: 708-709.
- RAEPSAET-CHARLIER, M.-T. (2009). Citoyenneté et nomenclature. L'exemple de la Gaule du Nord. A: HURLET, FR. (ed.). *Rome et l'Occident : Gouverner l'Empire (IIe siècle av. J.-C. - IIe siècle ap. J.-C.)*. Presses universitaires de Rennes. Rennes: 359-382.
- RODÀ DE LLANZA, I., I COMES, R. (ed.) (2002). *Scripta manent. La memòria escrita dels Romans/ La memoria escrita de los Romanos*, Museu d'Arqueologia de Catalunya et al. Barcelona.
- SOLIN, H., AND SALOMIES, O. (1994). *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum* (coll. Alpha-Omega, Reihe A, Lexika, Indizes, Konkordanzen zur Klassischen Philologie, 80). Olms-Weidmann Verlag. Hildesheim, Zürich, New York (1ère ed. 1988).
- TOMASSETTI, G. (1887). Notizie epigrafiche. *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 15: 237.
- TOMASSETTI, G. (1892). Notizie epigrafiche. *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 20: 354-369.
- VIDAL, M. (1982). Les motifs moulés et figurés de deux fibules à charnière de Vieille-Toulouse. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 15: 223-236.
- VISCONTI, C.L. (1886). Elenco degli oggetti di arte antica scoperti per cura della Commissione archeologica comunale del I gennaio al 31 dicembre 1886. *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 14: 415-441.